

GEÇMİŞTE TÜRK AİLESİ: MITOS VE 'GERÇEKLER'

Prof. Dr. Alan DUBEN(*)

1876 yılında Ahmed Mithat Efendi **Felatun Bey ile Rakım Efendi** adlı romanında Felatun Bey'in babasının evlenmesinden şu şekilde bahsediyor: "Onaltı yaşında iken pederi tarafından evlendirildiği zaman oniki yaşında bir kız ile tezviç edilmişti"⁽¹⁾. 20. yüzyılın başında Osmanlı kadını ve ailesi üzerine birçok eser yazmış olan Lucy Garnett, Osmanlı toplumunda evlilik geleneginden söz ederken, "bir gencin evlenmesi için kendi evini kurmasını gerektirmeyen patriyarkal adetler" in üzerinde duruyordu⁽²⁾.

Biri Türk, öteki yabancı, bu iki gözlemci Osmanlı toplumunda Müslümanlar arasında evlenme yaşı ile aile yapısı hakkında yaygın olan düşünceleri dile getiriyorlardı: Genç yaşta evlenme, patriyarkal düzen ve evlendikten sonra baba yanında geniş aile olarak oturma adeti. Bu listeye bir de çok eşlilik ilave edilebilir. Osmanlı ailesi böyle bir görüntü içindeydi, ve hala aynı görüntüye sahip diyebiliriz. Oysa bu görüntü temelde büyük yanlışlar üzerine kurulmuştu. Bu yanlışlara "aile mitosunu" diyelim.

Mitos bu ise, 'gerçek' neydi acaba? Türk ailesi hakkında çok az sayıda ciddi çalışma olduğu için bu konuda söylenebilecek şey çok sınırlıdır. 19. yüzyıldan öncesi hakkında sağlıklı birşey söylemek hemen hemen olanaksız görünüyor. Ancak 19. yüzyılın sonundan itibaren kırsal kesimle ilgili bazı çok sınırlı sonuçlara varırken en güvenilir bilgiyi de İstanbul aileleri hakkında elde edebiliyoruz⁽³⁾. Burada inceleyeceğimiz sonuçlar genel olarak Cem Behar ile birlikte Boğaziçi Üniversitesi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İstanbul'u konu alan bir çalışmaya dayanıyor⁽⁴⁾. Bu çalışma 1885

(*) Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

(1) Ahmed Mithad Efendi, **Felatun Bey ile Rakım Efendi**. İstanbul: Yurttaş Kitabevi (tarih yok). s. 9.

(2) Lucy M. Garnett, **Home Life in Turkey**. New York: 1909, s. 237.

(3) 19. yy. kırsal Anadolu'da aile ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler için bkz: Alan Duben, "19. ve 20. Yüzyıl Osmanlı Aile ve Hane Yapıları". Türkiye'de Ailenin Değişimi: Toplumbilimsel İncelemeler. Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1985; Alan Duben, "Turkish Families and Households in Historical Perspective" *Journal of Family history*, 10 (1985), s. 75-97.

(4) Daha fazla bilgi için bkz: Alan Duben and Cem Behar, **İstanbul Households: Marriage, Family and Fertility 1880-1940**. Cambridge: Cambridge University Press, 1991; Alan Duben, "80 Yıl Önce İstanbul'da Aile Hayatı", **Tarih ve Toplum**, 9-50 (1988); Alan Duben, "Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Evlilik ve Hane Kurma Sistemi" **Toplum ve Bilim**, 42 (1988).

ve 1907 Osmanlı nüfus sayımlarına, retrospektif mülakatlara ve birçok yazılı ve edebi kaynağa dayanıyor.

Aile hayatının ilk adımı olan evlenmeyle başlamamız çok doğaldır. En büyük yanlışlar da bu konuda olmuştur. Kırsal kesimle ilgili bazı tarihsel diyebileceğimiz etnografik çalışmalara göre, 50'li yıllarda başlayan kırsal dönüşümden önceki dönemde evlenme yaşı oldukça genç (erkeklerde 20-22, kadınlarda 14-18), erkek ile kadın arasındaki yaş farkı büyük değildir⁽⁵⁾. İstanbul'da (ve büyük bir olasılıkla İzmir, Selanik gibi başka büyük kentlerde) ise durum çok farklıdır. 1885 Osmanlı nüfus sayımı sırasında İstanbul'da kadınlar 19 yaş civarında evleniyorlardı. 1905'e kadar 20'ye yükselen yaş sınırı bu tarihten sonra her onyılıda bir yaş ilerleyerek çok büyük bir hızla yükselmeye devam etti. Kuşkusuz, bu dönemde şehirli kadınların değişen konumları, eğitim imkanları vs. bu durumu etkileyen faktörler arasındaydı. 30'lu yıllarda İstanbul'da bir kadının ortalama olarak 23 yaşında evlenip aile kurduğunu görüyoruz. Erkeklerin durumu da ilginçti. Genellikle çok geç evlenen erkeklerin 1905 ile 1940 yılları arasındaki evlenme yaşı aşağı yukarı 30 civarındaydı. Sergilediğim bu evlenme örüntüsü, geçmiş zamanlardaki 'Batı Avrupa Evlenme Örüntüsü'ne yakın olmakla birlikte önemli bir fark da gösteriyordu. Avrupa'da, hiç evlenmeyen önemli yüzdelere varken, İstanbul'da aşağı yukarı evlenebilecek herkes evleniyordu⁽⁶⁾.

Kırsal kesimde evlenme genellikle Kuzey Batı Avrupa'da eskiden görülen tersine evlenecek erkeğin mal-mülk sahibi olmasına, ya da babasından miras almasına bağlıydı⁽⁷⁾. Türkiye'de ideal olan duruma göre yeni evlenen çift kocanın babasının evinde ikamet ederler; kendi ayakları üzerinde duramamaları genç çiftin evlenmelerine mani olmazdı. Halbuki 19. yüzyıl öncesinde İngiltere'de evlenmenin en önemli şartı, erkeğin yeni kurulan evi geçindirebilmesiydi. Osmanlı'nın son döneminde kırsal kesimde yaygın olan aile üretim tarzı nesiller arasında işbirliği ve birlikte yaşamayı teşvik eden en önemli unsurlardan biriydi. Kültürel tercihler de bu yöneydi, fakat babanın ölümüyle birlikte geniş aile yaşamı kısa süre sonra ayrılığa ve miras paylaşımına dönüşürdü⁽⁸⁾.

İstanbul'da durum kırsal kesimden çok farklıydı. 19. yüzyılın son on yıllarında İstanbul'da ekonomi giderek ticarileşen, bürokratlaşan ve aynı zamanda ücret ve maaşa bağlı bir sistem üzerine oturmaya başlamıştı. Genç ve yaş-

-
- (5) Bkz: Niyazi Berkes, *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma*. Ankara, 1944; Paul Stirling, *Turkish Village*. New York: John Wiley, 1965.
- (6) John Hajnal, "European Marriage Patterns in Perspective". D.V. Glass ve D.E.G. Eversley, der., *Population in History*. Londra, 1965; Peter Laslett, "Characteristics of the Western Family Considered Over time", P. Laslett, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*. Londra: Cambridge University Press, 1977.
- (7) Jack Goody, "Inheritance, Property and Women: Some Comparative Considerations" J. Goody, J. Thirsk, and E.P. Thompson, der., *Family and Inheritance in Western Europe, 1200-1800*. Londra: Cambridge University Press, 1976.
- (8) Bkz. Duben, "19. Yüzyıl"; "Turkish Families".

lı nesiller arasında duygusal ve sosyal ilişkiler yakın olduğu halde-bugünkü İstanbul'da olduğu gibi-evlenen kişiler çoğunlukla kendilerine bağımsız bir ev kurarlardı. 1907 yılında evlenen 30-39 yaşındaki erkeklerin üçte ikisi evliliğe kendi hanelerinin reisi olarak başlıyorlardı. Unutmayalım ki erkeklerde ortalama evlenme yaşı 30 idi-ve bu yaş grubunun hemen hemen % 90'ı evliydi. Kuşkusuz ki, o dönemde, 30 yaşında evlenen bir kişinin babasının hayatta olma ihtimali oldukça düşüktü. Aile dışındaki kurumlara bağlı bir kent ekonomisinde bir insanın ev alması veya kiralaması, döşemesi ve diğer düğün masraflarına katlanması kolay bir iş değildi. O dönemin gazete ve mecmualarında evlenmeden, daha doğrusu bugünkü sosyolojik deyimini ile hane kurmadan kaynaklanan ekonomik güçlüklerden, sürekli şikayet edildiği görülüyor. Evlenen erkeğin kendi evini geçindirebilmesi gerekliliği o dönemde yaygın bir inançtı. Hatta, birçok yazar 30 yaşına gelmeyen erkeğin evlenecek kadar olgun olmadığını iddia ederdi. Tıpkı Ahmet Mithat Efendi'nin ideal damat tanımını gibi: "Otuz yaşında, aklı başında, mektepten çıkmış, alemin her köşe ve bucağını öğrenmiş bir asker yüzbaşı..."⁽⁹⁾.

Çok eşlilik - o dönemin deyimiyile teaddüd-ü zevcat - Osmanlı aydınları tarafından çağdışı görüldüğünden, orta sınıf Avrupalılar için egzotik olduğundan belki en fazla ilgi çeken Osmanlı müesseselerinden biriydi. Osmanlı aydınları çok eşliliğe karşı büyük bir savaş verirken, Avrupalılar olayın gizemli cinsel cazibesinden kurtulamıyorlardı. Ne var ki bilmedikleri gerçekler ikisini de yanıltıyordu. 1885 ve 1907 yıllarında İstanbul'da evli olan erkeklerin ancak % 2.5'i çok eşli idi, ve evliliklerinin yalnız bir döneminde çok eşli kalmışlardı. Tipik olarak tek eşle başlayan bir evlilik ancak birkaç yıl geçtikten sonra iki eşli bir aileye dönüşüyordu. Bazı tarihsel çalışmalar 19. yüzyıl öncesinde birçok Anadolu şehrinde de çok-eşlilik oranlarının incelediğimiz dönemdeki İstanbul'dan çok farklı olmadığını vurguluyor⁽¹⁰⁾. Kırsal kesim hakkında elimizde sağlam veri olmadığı halde, büyük bir olasılıkla bazı zenginler dışındaki kişiler arasında çok-eşliliğin yaygın olmadığı söylenebilir. Özel olarak, insan yaşamında poligaminin gerçek önemi, sembolik ve politik öneminden çok daha azdı sanki.

Son dönem Osmanlı İstanbul'unda insanların geniş aile olarak yaşamadıklarını gösteren bazı ipuçları gördük. Acaba gerçekte haneler ne kadar kalabalıktı? 1885 ve 1907 sayımlardan yola çıkarak ortalama Müslüman hanesinin oldukça küçük olduğunu görüyoruz. 1885'te bu sayı hizmetçiler ve devamlı kalmayan akrabalar hariç 3.9, 1907'de 4.2 idi. Serim Timur'a göre, 1969 yılında metropolitan Türkiye'de ortalama hane büyüklüğünün 4.1 ol-

(9) Ahmed Mithat, Felatun Bey, s. 136.

(10) İber Ortaylı, "Anadolu'da 16. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler" *Journal of Ottoman Studies*, 1 (1980); Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700" *International Journal of Middle East Studies*, 12 (1980), 231-44.

duğunu hatırlatmakta yarar var⁽¹¹⁾. Kentsel ekonomik ve sosyal şartlar gereği 1. Meşrutiyet öncesinde de hanenin bundan daha büyük olmadığını düşünüyoruz. Kent ekonomisi kalabalık ailelere fazla olanak sağlamadığı gibi çok sayıda insanı beslemek aile büyükleri için bir yük teşkil edebilir. 1907 yılında İstanbul'da doğurganlık oranı 3.8 olup bugünkü Türkiye oranından düşüktü. Oldukça düşük olan bu nokta zamanla daha da aşağılara indi. 1940'lı yılların başında bu sayı 2.4 idi. Oysa aynı dönemde kırsal kesimde kadınlar ortalama 7 çocuk doğuruyorlardı. Anadolu'da halen sürmekte olan "Demografik Geçiş" İstanbul halkı için II. Dünya Harb'ine gelindiğinde tamamlanmıştı.

Çocuk sayısında bir miktar azalma olduğu halde, hane büyüklüğünün 20. yüzyılın başındaki batılılaşma olayından fazlaca etkilenmediği görülüyor. Bu nedenle hane büyüklüğünün zaman içinde oldukça sabit bir sosyal veri olarak kaldığı söylenebilir. Burada tanımladığım ikamet örüntüsü, sözlü ve edebi kaynaklardan öğrendiğimiz haneler arası ilişki örüntüsünün bir göstergesi değildir. Sağlam olmayan, fakat elimizdeki yegane verilere dayanarak o dönemin kırsal hane büyüklüğünün şehirdekilerden biraz daha fazla olduğunu görüyoruz. Tahminen 5 ile 6.5 kişi arasında değişen bu sayının, o dönemdeki Batı Avrupa hanelerinden daha büyük, fakat Sırp veya Rus hanelerinden de bir hayli küçük olduğunu söylemekte yarar görüyorum⁽¹²⁾.

Kırsal kesimde, hanelerin aşağı yukarı beşte biri ile üçte biri arasında bir bölümü çok aileli (başka bir deyişle geniş aile) tipindedir. Köylülerin büyük çoğunluğu, üçte ikisine yakın bir bölümü, tek bir çiftin barındığı çekirdek türünde hanelerde oturuyorlardı. Daha doğrusu, hayatlarının belli bir döneminde bu şekilde yaşıyorlardı. Bu tabloya göre bu kişiler evlenince çok aileli bir hane olarak, yaş ilerledikçe ve aile reisi ölünce, dul anne ve evlenmemiş kardeşlerle birlikte ve daha sonra kendi erkek çocukları evleninceye kadar, çekirdek aile olarak yaşadılar. Şemasını çizdiğim bu aile yaşam döngüsü ideal durumu gösteriyor. Çeşitli demografik, sosyal ve ekonomik etkilerin modelimizi etkilediğini izliyoruz. 1907 İstanbul'unda çok aileli hanelerin sayısı çok daha az, aşağı yukarı tüm hane sayısının % 12'sini oluşturuyordu. Ziya Gökalp'in dönemin en yaygın aile tipi olarak gösterdiği birkaç nesilli 'konak' adını taktığı aile türü bu hanelerin sadece % 10'unu kapsıyordu⁽¹³⁾. İnsanların yaklaşık % 60'ı ya çekirdek aile olarak ya da dul bir anneyle birlikte oturuyordu. Geri kalan hanelerin % 20'si ise tek yaşayan kişilerden ya da bir konjugal aileyi teşkil edemeyecek türde tektük akrabalar veya dostlardan oluşuyordu. 1885'te hane reislerinin % 20'si, 1907'de % 14'ü kayıtlarda kadın olarak gözükmektedir. Bu kadınların büyük bir kısmı da duldu.

(11) Serim Timur, *Türkiye'de Aile Yapısı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1972.

(12) Peter Czup, "The Perennial Multifamily Household, Mishino, Russia, 1782-1858" *Journal of Family History*, 7 (1982); Laslett, "Characteristics of the Western Family".

(13) Ziya Gökalp, "Aile Ahlakı: Konak'dan Yuva'ya" *Yeni Mecmua* 17 (1917), 321-24.

Yukarıda tartışılan konulardan bazılarının vurgulanması gerektiği kanısındayım. Birincisi, şehirde, hane yaşamında aile dışı fertlerin yoğun olmasıdır. Bunu yaratan en önemli faktör '93 ve Balkan savaşlarının sonunda yüzbinlerce göçmenin İstanbul'a akın etmesiydi. Oysa hane yerine aile dışı yaşayan kişilerin sayısına baktığımızda yüzdelerin önemli şekilde küçüldüğünü görüyoruz. Bunun sebebi ise ailedışı hanelerin üye sayısının çok az olmasıydı. Bu tip hanelerde kadınların önemli sayıda yer aldığını görüyoruz. Diğer ilginç bir nokta da, yaşlı annelerle oturan evli çiftlerin sayılarındaki yoğunluk. Çocuk bakma yükünü azaltarak karıkocanın bir çift olarak serbestçe dolaşmalarını temin eden önemli yapısal faktörlerden biridir bu. İstanbul'da ailenin büyüklüğü ve yapısı kırsal kesime göre epey bir farklılık gösterdiği halde, kırsal dünya ile paylaşılan ve nesiller arasında bağlılığa önem veren bir kültürel sistem vardı. Ancak İstanbul'da yeni evli çiftlerin mekansal ve ekonomik bağımsızlıklarını kurlmaları çok daha ön plandaydı. Hanelerin büyük çoğunluğu geniş olmadıkları halde, sınırlarının giden gelen ve uzun süre kalan misafirler ve hizmetçiler ile sürekli olarak esnek kaldığını unutmamak gerekir. Ayrıca yakın oturan aile fertlerinin birbirlerinin evlerine ve işlerine sık sık karıştıkları da muhakkaktır. Dolayısıyla yukarıda sergilediğimiz hane tiplerinin, hane sınırlarını olduğundan kesin gösterdiği izlenimini verdiğini unutmamak gerekir.

Eskiden ailelerin patriyarkal bir düzen içinde yaşadıkları inancı yaygındı. Oysa, bugün, gerçekleşmiş olan sosyolojik çalışmalar aile içinde karıkoca güç dengesinin ne kadar çetrefilli ve anlaşılması zor bir olgu olduğunu göstermektedir. 100 yıl önce Türk toplumunda bu ve buna benzer konulara ışık tutmak hiç kolay olmadığı için o dönem hakkında ancak dolaylı olarak söz edilebilir. 1885 ve 1907 sayımları bazı ilginç ipuçları vermekte, en azından İstanbul'da, ailenin sanıldığı kadar erkeğin etrafında dönmediğini göstermektedir. Örneğin, 1885 ve 1907 kayıtlarında çekirdek aile dışındaki akrabaların büyük çoğunluğunun kadın tarafından geldiği görülüyor. 1907 yılında İstanbul'da hanelerin ancak % 4'ü geleneksel 3 nesilli patrilokal ailelerden oluşmaktaydı. Baba evinde oturan evli erkeklere oranla karısının ailesinde iç güvey olan erkeklerin yüzdeleri eşitti. Anadolu'da hoş karşılanmayan iç güveylik, İstanbul'da oldukça makbul bir çözümdü. Bilindiği gibi bunun genişçe bir edebiyatı da vardı. Bu dönemin romanlarından ve yaşlı insanlarla yaptığımız mülakatlardan bu tür ailelerin bazılarında yaşlı kadınların otoritelerinin oldukça yüksek olduğu izlenimini edindik. Tabii böyle bir gözlemi kesinleştirmek ve doğrulamak son derece güçtür.

Son olarak İstanbul'daki batılılaşma olayına biraz değinmek istiyorum. Yaklaşık olarak Kırım Harbi'nden 1930'lı yılların sonuna kadar geçen dönemde İstanbul aileleri kapsamlı bir Batılılaşma hareketine girmişlerdi. Görünürde pekçok şey değiştiği halde kuşkusuz birçok şey de süregeldi. Bu dönem hakkında düşünsel ve hukuksal alanda birçok inceleme olduğu halde, ailelerin günlük yaşamlarında ne gibi yenilikler yaşadığını pek bilemiyoruz. Bu nedenle burada söyleyeceklerim hipotez sınırlarını aşamayacaktır.

Genel olarak hane büyüklüğünde önemli bir değişim olmadığı söylenebilir. I. Dünya Savaşının ekonomik ve sosyal çalkantılar sonunda çözülen konak yaşamı mutlaka çok aileli hanelerin oranında bir düşüşe neden oldu. Üst seviyede ailelerin yaşamlarının öbür seviyelere kıyasla daha fazla etkilendiği söylenebilir. Savaş öncesinde sayısal bir azınlık olmasına karşın muhteşem görünümü ile o yılları simgeleyen çok aileli, 'konak' haneleri için gerçekten bir dönem kapanmıştı artık. Ayrıca İstanbul'da 20'li ve 30'lu yıllarda Büyük Harb öncesine oranla daha istikrarlı bir Müslüman nüfusun var olması, hanede aile dışı fertlerin sayısını azaltmış olmalıydı. 20'li 30'lu yıllarda İstanbul'da yaygın olan aile tipinin çekirdek aile veya yaşlı dul annelerle paylaşılan aileler olduğunu düşünüyoruz. Sonuç olarak İstanbul'da yaşayan ailelerin birçoğunun yaşam tarzında en azından 1880'li yıllara oranla büyük bir değişiklik olmadığı söylenebilir.

Aile büyüklüğünde önemli bir değişiklik olmadığı halde aile içi ilişkilerde bazı kayda değer değişikliklerin olduğunu sanıyoruz. Kadınlarda evlenme yaşının 19'dan 23'e yükselmesi ve böylece karıkocanın yaşça birbirine yaklaşması, çiftin aralarında arkadaşça bir ilişki oluşması için demografik bir zemin teşkil etmiş ayrıca yaşları eskiye oranla daha büyük olan bu çiftlere daha olgun bir ilişki olanağı sağlamıştı. İstanbul'da kadın eğitiminin yaygınlaşması, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde kadının toplumdaki rolü ile ilgili yeni düşüncelerin doğması, ve kadınlar için bazı iş imkanlarının açılması da böyle bir ilişkiyi destekliyordu⁽¹⁴⁾. Bu dönemde yayınlanmış olan roman, gazete ve mecmualarda bu konunun sürekli olarak gündemde olduğu görülür. Görücülük (20'li yıllardan bir mecmuada sözü edilen 'görüşücülük') ve aşk evlenmesi gibi meseleler bir çok insanın zihnindeydi. Gençlerin çoğu anababalarının bilgisi ve izni dışında flört etme ve eş seçme hakkına sahip olmadığı halde 20'li ve 30'lu yıllarda özellikle orta ve üst sınıflarda böyle bir evlenme türünün doğru (yani muasır) olduğu düşünüleliyordu. Sonuç olarak karıkoca ilişkisinin yeni beklentiler doğrultusunda daha arkadaşça bir tutum içinde geliştiğini izliyoruz. Oysa aile içinde erkek ile kadın arasındaki geleneksel iş bölümü konusunda kayda değer bir değişiklik olmadığını biliyoruz⁽¹⁵⁾. Karıkoca arasındaki bu daha arkadaşça ilişki ile birlikte yürütülen geleneksel iş bölümü, o dönemde pekçok kişinin kendine örnek aldığı Batı'da yaşanan durumun aynısıydı.

Azalan çocuk sayısı anababaların çocuklarına daha fazla duygusal ve ekonomik yatırım yapmalarına olanak tanıdı. Aileler çocuğun yetişmesini ve bilhassa eğitimini daha fazla önemsedikçe eskiye kıyasla daha az çocuk yapmaya yöneliyorlardı. İstanbul'da 20'li ve 30'lu yıllarda çocuk doğurmuş

(14) Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Şirin Tekeli. "The Meaning and Limits of Feminist Ideology in Turkey" F. Özbay, der. *The Study of Women in Turkey*. İstanbul: UNESCO. 1986: Nükhet Sirman, "Feminism in Turkey: A Short History" *New Perspectives on Turkey* 3 (1989), s. 1-34.

(15) Medeni Kanun'a göre ev içi iş bölümünde kadının rolü şu esaslara dayanıyor: "Karı, ortak mutluluğu sağlamak için gücünün yettiğince kocasının yardımcısı ve danışmanıdır. Ev işlerine karı bakar." H.V. Velidedeoğlu, *Türk Medeni Kanunu*. Ankara: 1970, s. 81.

olan annelerle yaptığımız mülakatlar bu durumu kanıtlamaktadır. İncelediğimiz dönemde çeşitli doğum kontrolü metodlarının uygulandığını kesinlikle biliyoruz. Aile tarihi literatüründe 'çocuk merkezli' aile olarak bilinen bu yaklaşımın Osmanlı'nın son ve Cumhuriyetin ilk dönemlerinde İstanbul ailelerinde görülen bir yaklaşım olduğunu, en azından, bu doğrultuda bir yaklaşımın var olduğunu izliyoruz.

Dönemin belki en çarpıcı oluşumlarından birisi, ailenin sembolik dünyasında meydana gelen değişikliklerdi. Ev içinde değişen adab-ı muâşeret bunun en önemli göstergelerinden biriydi. Bu durum en belirgin olarak ailenin merkezi olan sofrada görülüyordu. Refik Halid'in ifadesi ile: "Aile terbiyesinin içyüzü yemek masasının etrafında mahiyetini gösterir"⁽¹⁶⁾. İncelediğimiz dönemde yemek tarzında radikal bir değişiklik yaşandı: Yerdeki siniden masaya, el ve kaşıkla yemekten çatal bıçağa, müşterek tabaktan herkesin kendi tabağında yemesine kadar. Dönemin adab-ı muâşeret kitapları alafranga yemek tarzının nasıl uygulanması gerektiğini ince ayrıntılarla anlatır⁽¹⁷⁾. Ancak bu yeni durumda yüzyılların adap ve alışkanlığından iğrenmeyi öğrenmek de gerekiyordu. Birlikte yemek yemek ailenin belki de en önemli günlük ritüelidir. Bu ritüelin değişmesi o dönemin sembolik dünyasının ve insanların kimliklerinin değişmesinin hem göstergesi hem de etkeniydi. Yemekle birlikte değişen giysilerin, gittikçe alafrangalaşan iç dekorlar ve ev düzenlerinin de benzer işlevleri vardı. Bütün bu yenilikler o dönemde insanların anababalarından ve hele dedelerinden ne kadar farklılaşmış olduklarını gösteriyordu.

Dönemin belki de en önemli kültürel söylemi yaşanan medeniyet ikileminin çevresinde dönmekteydi: Alaturka ve alafranga, eski ve yeni. İkiliğin merkezinde aile vardı. İkilik aile dışında cereyan ettiği zaman bile 'aile' çok kullanılan bir metafora dönüşmüştü, tıpkı Ahmet Hamdi'nin dediği gibi: "Sanki iki sofraya, alafranga ve alaturka sofraları, genişlemiş, büyümüş, hayatımızı parçalıyor"⁽¹⁸⁾. Ahmet Hamdi bu 'ikiye bölünmüşlüğü'⁽¹⁹⁾ keskin ve acı bir dille ifade edenler arasındaydı. Bu konular 19. yüzyılın sonlarından 30'lu yıllara kadar edebiyatın ve köşe yazarlığının can damarlarından birini oluşturdu. Bu dönemde alaturka aile yaşantısını eleştirmek çok yaygın bir geleneğe dönüştüğü halde geleneksel ya da belli ölçüde reforma uğramış İslami Türk ailesini savunma gereğini duyanlar da vardı.

Bu söylemi o dönemde siyasetten soyutlamak mümkün değildir. İstibdat yıllarında birçok yazar ilan-ı hürriyet olmadan ilan-ı aşk'ın mümkün olmayacağını yazıyordu⁽²⁰⁾. Siyasi eleştirilerin yapılamadığı bu yıllarda rejime karşı şikâyet 'aile', 'kadın', 'evlenme' gibi konular etrafında dolaylı olarak ele alınıyordu. Aile ve toplum kavramları arasında metaforik gidiş-gelişler yay-

(16) Refik Halid, *Üç Nesil Üç Hayat*, İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1942, s. 58.

(17) Örneğin bkz: Hüseyin Hilmi, "Alafranga Usul-u Ta'am" *Çocuklara Mahsus Gazete*, 216 (4 Muharrem 1317/1899), s. 4-6.

(18) Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, İstanbul: Dergah Yayınları (tarih yok), s. 29.

(19) Ay. 32.

(20) Ahmet Midhad Efendi, "Teahhül" *Musahebat-ı Leyliye*, İstanbul. 1304/1887.

gındı, Namık Kemal'in yazdığı gibi: "Bir mülkün evleri bir evin odalarına benzer; her odasında bir nefreti daimi ve kavgayı ruşmerre cari olan hanelerde rahat olur mu? Mamuriyet kalır mı? Saadet mi husul bulur?"⁽²¹⁾ Aile toplum ve siyasetin ilerlemesini engelleyen ve geriliği simgeleyen başlıca bir etken olarak görüldüğü gibi, İlan-ı Hürriyet'ten sonra aynı toplumun kurtuluşunu ve ilerlemesini sağlayacak olan en önemli unsurlar arasında yerini aldı. Bu fikirleri 'yeni hayat'ı sağlayacak olan 'milli aile' kavramı ile en iyi şekilde Ziya Gökalp dile getiriyordu. Gökalp bu konuda yalnız da değildi. 1913 yılında Aliye Cevad **Kadınlar Dünyası** mecmuasında şöyle yazmıştı: "Aileden maksad istikbaldır... Efrad-ı beşerin hayatı nasıl istikbalden ibaretse milletlerin de aynıdır. o halde aile hayat-ı milliyeyi de temin etmiş oluyor... Aile demek millet, millet demek aile demektir."⁽²²⁾

Sosyologlar ve özellikle siyasetçiler aile toplumun temelidir derler. İncelediğimiz dönemde olduğu gibi bugün de Türk ailesi toplumda eski ve yeni bir araya getiren, toplumunun çelişkilerini ve dramını kişisel boyutlarda yaşatan, onu tümüyle simgeleyen temel bir kurumdur gerçekten.

(21) "Aile", A.H. Tanpınar, der. Namık Kemal Antolojisi. İstanbul: 1942.

(22) Aliye Cevad, "Aile - 1" **Kadınlar Dünyası**, 37 (10 Mayıs 1329/1913), s. 2.